

ASOCIAȚIA ARHEO VEST
TIMIȘOARA

ARHEOVEST

II₁

-IN HONOREM GHEORGHE LAZAROVICI-

Interdisciplinaritate în Arheologie

Timișoara, 6 decembrie 2014

JATEPress Kiadó
Szeged
2014

Editori:

Sorin FORȚIU
Adrian CÎNTAR

Consilier științific:

Dorel MICLE

Coperta: Gloria VREME-MOSER, www.ideatm.ro

Foto copertă: Ovidiu MICȘA

Această lucrarea a apărut sub egida:

**Asociația
ArheoVest
Timișoara**

**CONSILIUL
JUDEȚEAN
TIMIȘ**

© **ArheoVest, Timișoara, 2014**

Președinte Lorena VLAD

www.arheovest.com

referință
bibliografică

ISBN 978-963-315-228-7 (Összes/General)

ISBN 978-963-315-220-1 (Vol. 1), ISBN 978-963-315-221-8 (Vol. 2)

Avertisment

*Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în totalitate
autorilor.*

BANATUL ÎN SECOLELE VIII–IX ÎN LUMINA DESCOPERIRILOR ARHEOLOGICE

*Adrian Bejan**

* Universitatea de Vest, Timișoara; adrianbejantm@yahoo.com

Abstract. The Banat during the 8th and 9th Centuries in the light of Archeological findings. The presence of migratory population in the Banat region and their military and political power did not impede the continuous evolution and organizing of local communities into superior forms such as unions or commune confederation, in the outskirts of the power centers of the Huns, Gepidae and Avars. The destruction, at the beginning of the 9th century, of the Avar state meant that, for two centuries, a powerful political and military force that could impede the development of local communities disappeared. The Hungarian feudal period, beginning in the 11th century will pursue the replacement of the local structures with its own system. After two centuries of European conflicts ended, the Banat is less mentioned in the historical records. However, the archaeological discoveries indicate a habitat and a demographical growth specific to a early feudal state; the archaeological findings (dwellings, annexes and inventories) indicate that the settlements were permanent and the population practiced agriculture, crafts, mining and metalwork, commerce and the growth in the number of fortified settlements and defense works at the end of the first millennia is another proof of feudal style organization system.

Keywords: dwelling, agriculture, crafts, fortified settlements, defense works.

“Noile structuri de putere apărute atât la Dunărea inferioară, cât și la cea mijlocie după mijlocul secolului al V-lea, au dus la cristalizarea unor noi și diverse expresii arheologice. Tipologia materialului arheologic este neuniformă și exprimă structuri formale deosebite, determinate de diferitele arii cultural-geografice: Transilvania, ca parte a bazinului Dunării mijlocii, Moldova, Muntenia și Oltenia, ca părți ale bazinului Dunării inferioare. Diversitatea și nu uniformitatea sunt de fapt caracteristici ale imaginii habitatului, ale repertoriului formal sau decorativ”¹.

“Odată cu sfârșitul culturii Sântana de Mureș a încetat și evoluția culturală uniformă a spațiului intra- și extracarpatic al României - și aceasta pentru mai bine de 1500 de ani”².

Acceptând cele două afirmații, considerăm că este de analizat mai în profunzime în ce măsură apartenența, pe o anumită perioadă de timp, a anumitor zone din spațiul românesc (în acest caz ne referim la spațiul bănățean) la centre de putere

¹ Harhoiu, Spânu, Gáll, 2011, p. 51.

² *Ibidem*, p. 38.

politică aflate în arealul Dunării Mijlocii, este sau nu în măsură să rupă evoluția comunităților bănățene de teritoriul etnogenezei românești și de procesele istorice de la nordul Dunării de Jos³.

1. Secolele III/IV–VII

Intervalul cronologic dintre retragerea aureliană și apariția hunilor având caracteristici distincte, a fost numit de către cercetători “epoca daco-romană târzie”⁴. Cercetările arheologice din centrele urbane – pentru teritoriul bănățean, cazul Tibiscum – dovedesc că viața continuă aici fără amenințare externă. Mai mult, se poate constata o solidaritate între romanitatea carpatică și cea sud-dunăreană, rămasă în Imperiu⁵. Legăturile cu Imperiul ale spațiului fostei provincii au fost mai intense îndeosebi la primele două generații după retragere și în perioada lui Constantin cel Mare, efect al politicii ofensive a acestuia în bazinul dunărean. Ca urmare, în secolul de după retragere, comunitățile locale și-au menținut o parte din funcțiile anterioare, continuând formele romane de organizare bazate pe autonomie administrativă și financiară, astfel încât dispariția autorității centrale nu a produs disfuncționalități majore la nivel local. Se constituie centre conduse de elite locale, care acționau în numele Imperiului, iar prin colaborare ei puteau acoperi împreună zone întinse locuite de populație romanică, dând teritoriului respectiv o evoluție unitară⁶.

Comunitățile daco-romane, romanice și apoi românești din spațiul fostei Dacii preromane se relevă pe parcursul primului mileniu dHr ca având o organizare teritorială, socială și instituțional-juridică proprie. În acest sens, putem vorbi și de o componentă instituțională. Organizarea populației daco-romane și apoi românești s-a îndreptat spre nuclee rurale⁷, comunități de agricultori și crescători de vite, ai căror membri, indiferent de modalitatea de obținere a subsistenței, se raportau la aceeași valoare perenă – pământul, ca principal mijloc de producție de care se leagă indisolubilul satul. Obștea (satul), ca realitate demografică specifică epocii postromane și feudal-timpurii, a reprezentat o comunitate de muncă constituită inițial pe baza legăturilor de rudenie și ulterior pe baza criteriului teritorial. După retragerea aureliană, în fosta provincie a urmat o perioadă caracterizată prin ruralizarea treptată a orașelor și implicit revenirea la modul de organizare anterior cuceririi și păstrat parțial, zonal și în timpul provinciei.

Datorită situației sale între nord-vestul Peninsulei Balcanice, Câmpia Pannonică și restul teritoriului românesc de astăzi, Banatul a avut, încă din preistorie, un rol istoric deosebit⁸. El a reprezentat zona de sud-vest a Daciei preromane⁹, fiind încă înainte de cucerirea romană unul din traseele prin care civilizația romană a pătruns

³ Bejan, 2013, p. 884-886.

⁴ Pentru conceptul de “*epocă daco-romană târzie*” a se vedea Diaconescu, Opreanu, 1989, p. 578-589.

⁵ Diaconescu, 1996, p. 83.

⁶ *Ibidem*, p. 99-101.

⁷ Hanga, Marcu, 1980, p. 31; Teodor, 1999, p. 103-106.

⁸ Bejan, 1995, p. 11-14.

⁹ Benea, 1996, p. 183-188; Măruia, 2005, p. 55-96.

în Dacia intracarpatică, iar apoi integrat Imperiului și aparținând, în întregime sau parțial, provinciei Dacia¹⁰. Procesul de romanizare a continuat și după retragerea aureliană, prin relațiile cu Imperiul roman reintegrându-se regiunea dintre Dunăre și dealurile subcarpatice, iar pe tot cursul mijlociu și inferior al Dunării, realizându-se un sistem complet de fortificații; acum se refac drumurile, se restabilește viața economică. Are loc reintegrarea măcar parțială a Banatului în cadrul Imperiului și existența unui control imperial, dovedite prin viața intensă economică efectuată prin căile de comunicație din Banat, atestată de circulația monetară și schimburile economice, dar mai ales prin pătrunderea, răspândirea și organizarea creștinismului daco-roman și a instituțiilor sale.

În ceea ce-i privește pe sarmați, cercetările au avansat pe mai multe direcții. Una dintre ele viza evaluarea ponderii prezenței dacilor pe teritoriul bănățean și relațiile lor cu sarmații iazygi înaintea cuceririi romane¹¹. O a doua direcție a avut în vedere identificarea limitelor sud-vestice ale provinciei romane Dacia, iar în context, apartenența totală sau parțială a Banatului la Imperiu¹². Este necesară constatarea unor nuanțe zonale particulare. Problema este în ce măsură aceste caracteristici constituie particularități definitorii având ca efect diferențierea zonală a evoluției civilizației dacice și daco-romane. La est de Tisa, în zona de câmpie a Banatului și în Crișana, studii mai vechi¹³ emiteau ipoteza (la care subscriem și noi) unei simbioze daco-sarmate de amploare (măcar sub aspectul culturii materiale) desfășurată sub efectul unificator al civilizației romane, civilizație care îi va conferi caracteristicile majore.

În cadrul reperelor generale ale relațiilor dintre romanici¹⁴ și migratori sunt de edificat raporturile de putere între băștinași și “statele” (de fapt, mecanismele de autoritate) create de unii din migratori. În plin proces de restructurare de la viața nomadă la cea sedentară, puternic influențate de către Imperiul Roman târziu și apoi Bizantin, organismele politice create de migratori, aflate în faza de confederații de triburi (centre de putere politică migratoare), nu au capacitatea de a efectua schim-

¹⁰ Benea, 2013, p. 13-17. A se vedea controversele privind apartenența Banatului la Imperiu și a părții de vest la provincia Dacia la Gudea-Moțu, 1983, p. 152-153; Discuția este reluată de Doina Benea (Benea, 2013, p. 77-80) cu privire la intenția lui Marcus Aurelius de a crea în *barbaricum* provincia *Sarmatia*.

¹¹ Din păcate, majoritatea cercetărilor privind această perioadă nu au fost publicate, printr-o tragică succesiune de decese ale celor care le-au efectuat: Marian Gumă, Florin Medeleț, Liviu Măruia. Pentru istoria sarmaților iazygi a se vedea teza de doctorat a lui Bogdan Muscalu, îndeosebi cap. II, *Istoria sarmaților iazygi* (Muscalu, 2009, p. 51-98). De asemeni, recent, teza de doctorat a Laviniei Grumeza (Grumeza, 2013).

¹² Daniela Tănase privind Câmpia Banatului în epoca romană: “... această regiune nu a fost înglobată în provincia Dacia, ci s-a aflat în afara graniței de sud-vest a acesteia situată nu departe de ultimele castru spre vest și de-a lungul drumului *Lederata-Berzobis-Tibiscum*” (Mare et alii, 2011, p. 54).

¹³ Sâmpetru, 1992, p. 135-157.

¹⁴ Bejan, 2013, p. 883-886; Privitor la enclavele entice ale populației autohtone și ale migratorilor și la raportul între continuitate și discontinuitate culturală și etnică la Madgearu, 1997, p.197.

bări structurale în viața și organizarea comunităților locale cu care vin în contact și asupra cărora își exercită puterea politică.

În Oltenia, Banat, vestul Transilvaniei și Crișana, prezența goților nu este înregistrată. Până în secolul al IV-lea dHr controlul roman, efectuat prin capete de pod aflate pe malul stâng al Dunării a constituit, în special pentru sudul Banatului și Oltenia, continuarea în timp a modului de viață similar sau apropiat celui din Imperiu. A existat ipoteza localizării *Caucaland*-ului în Banat, dar nu a rezistat analizei științifice¹⁵.

Populația care a urmat goților în migrația spre Europa, pătrunzând în înaintarea lor și în spațiul românesc de astăzi, au fost hunii. Există mai multe etape în evoluția hunilor spre Europa¹⁶. În cazul Banatului, acesta a fost integrat probabil centrului de putere hun aflat în Câmpia Pannonică¹⁷. Nu există suficiente dovezi arheologice care să indice existența unui centru de putere hun pe teritoriul bănățean.

Odată cu năvălirea hunilor¹⁸, Depresiunea Pannonică devine un adevărat bazin receptor în care, peste Carpați, se vor acumula una după alta numeroase populații migratoare. Fiecare nou șuvoi se va scurge spre sud, către limesul (granița) Imperiului Romano-Bizantin și va pricinui violente convulsii demografice. Șocul determinat de aceste valuri va fi amortizat de regiunea de mlaștină de pe malul stâng al Tisei și de imensele păduri din zona de câmpie. De aceea, el va fi slab sau deloc resimțit în părțile înalte din sud-vestul fostei Dacii și nu va afecta în mod substanțial existența localnicilor.

Stăpânirea hunică asupra unei părți a spațiului daco-roman (îndeosebi Banat) a fost efemeră¹⁹. În totalitate, sau măcar sudul Banatului, se află din nou sub controlul efectiv al imperiului pe vremea lui Iustinian, care, datorită incursiunilor slavilor, refortifică limesul dunărean. Sunt menționați acum în sudul Banatului soldații – țărani, “limitanei”, stabiliți aici de către Iustinian din rațiuni de apărare și contribuind, prin organizarea lor militară, la generalizarea culturii romano-bizantine la nordul Dunării. Cu toată modestia cercetărilor, faptul este confirmat de descoperirile arheologice²⁰.

Izvoarele documentare permit constatarea stăpânirii și controlului roman la nordul Dunării, cu certitudine în sudul Banatului, posibil până spre zona de câmpie, precum și inexistența până la huni a unor puternice forțe militare care să pună în

¹⁵ Bârzu, 2001, p. 697.

¹⁶ *Ibidem*, p. 700-701.

¹⁷ Mai recent, mai nuanțat, la D. Tănase: “În intervalul de timp cuprins între ultima treime a secolului IV-lea și prima jumătate a secolului al V-lea se disting schimbări majore în peisajul arheologic al bazinului carpatic, marcate de migrarea hunilor spre vest. Prima perioadă, durează până la începutul secolului al V-lea, fiind caracterizată de sosirea populațiilor de neam iranic și germanic, care au fugit de huni. În cea de-a doua perioadă a avut loc invazia propriu-zisă și așezarea acestora în Câmpia Pannonică, marcată și de schimbarea puterii politice” (Mare et alii, 2011, p. 85)

¹⁸ Bejan, Mare, 1993, p. 223.

¹⁹ Bejan, 2013, p. 878-888.

²⁰ *Ibidem*, p. 887-888, cu bibliografia pentru descoperirile arheologice.

pericol interesele Imperiului la nordul fluviului. Chiar și în timpul stăpânirii hunice, autoritatea imperială se manifestă (chiar dacă mai timid) pe teritoriul bănățean, acesta păstrându-și statutul de zonă în care se semnalează doar sporadic prezența migraților, neșemnalându-se în Banat descoperiri gotice și hunice.

După moartea lui Atila statul hun dispare, înfrânt de o coaliție condusă de gepizi. După anul 454 gepizii vor ocupa parțial teritoriul stăpânit de huni, stabilindu-și centrul puterii în Cîmpia Tisei, formând, în coaliție cu alte triburi, un stat ce va dispărea în 567, ca urmare a atacurilor unor noi veniți, avarii aliați cu longobarzii. De aici vor face incursiuni de-a lungul râurilor, incursiuni sesizate mai ales în zonele Someș – Târnave, Mureș, Crișuri.

De remarcat importanța pentru istoria gepizilor a Sirmium-ului ca bază pentru expediții împotriva Imperiului²¹. Orașul fusese cucerit de gepizi în 472, dar a fost pierdut în luptele cu goții și a reajuns la Imperiu în timpul lui Iustinian, de la care va fi preluat din nou de gepizi în 536. Va deveni unul din cele mai importante centre de putere gepidă, alături de cel din șesul Tisei (Pannonia)²² și cele din Transilvania²³.

Se confirmă astfel informația lui Iordanes pentru Transilvania nordică și centrală, Crișana și Banat că gepizii se stabilesc ca federați în Dacia²⁴ precum și numele de “Gepidia” pe care același autor îl dă Daciei²⁵. Mormintele princiare (cu inventar bogat) au fost datate în a doua jumătate a sec. V, sau primele decenii după mijlocul secolului, reflectând o pătrundere nu prea intensă în Transilvania. Acestui orizont îi corespunde și mormântul cu inventar mai bogat de la Periam, jud. Timiș. Dar abia după înfrângerea puterii gepide (567) gepizii se așează masiv în Transilvania, constatându-se așezări nefortificate, necropole cu un mare număr de morminte, dar dispărând mormintele princiare²⁶.

Descoperirile de factură gepidică de pe teritoriul Banatului²⁷ sunt puțin numeroase, limitându-se la morminte sau obiecte izolate. Ele reflectă dominația politică a statului gepid stabilit o vreme în Câmpia Pannonică, dominație exercitată în special asupra malului stâng al Tisei, cu penetrații spre Câmpia Bănățeană.

Informația documentară completează descoperirile arheologice privindu-i pe gepizi pe teritoriul bănățean după dispariția statului lor. Astfel, în contextul luptelor dintre bizantini și avari din anul 601, armata bizantină atacă prin surprindere trei

²¹ Bejan, 2013, p. 889.

²² Nagy *et alii*, 2000, p. 165-189.

²³ Două morminte princiare la Apahida și tezaur la Someșeni (Bârzu, 2001, p. 713-714 cu bibliografia), mormântul princiar de la Turdaș (Bărbulescu, 2003); Spre răsărit de Tisa, în Crișana, morminte de luptători sau de membrii ai aristocrației la Valea lui Mihai, Oradea, Socodor și Andrid (jud. Satu Mare) mormântul unei femei de condiție modestă (Bârzu, 2001, p. 713; Bărbulescu, 2003, p. 190-192).

²⁴ *Ibidem*, p. 191.

²⁵ Bârzu, 2001, p. 712.

²⁶ Bărbulescu, 2003, p. 191.

²⁷ Bejan, 2013, p. 889-890 cu bibliografia.

așezări “gepide”²⁸ aflate în timpul unei sărbători băștinașe. Sunt uciși 30.000 de “*gepizi și alți barbari*”, cifre evident exagerate²⁹, chiar dacă la sărbătoare au venit și locuitori din alte sate. Pe baza acestei informații ar rezulta că în Banatul de astăzi, la începutul sec. VII, așezările erau destul de mari și de apropiate și cu o populație destul de numeroasă³⁰. Este greu de făcut aprecieri de natură etnică privitor la locuitorii acestor sate. Gepizii au fost creștini arieni (sub influența realităților din Imperiu)³¹.

Etapa istorică a “migrațiilor târzii” în ținuturile nord-dunărene este inaugurată de stabilirea avarilor în Pannonia și a slavilor în spațiul extra-carpatic (Muntenia, Moldova). Mormântul de orfevreu de la Felnac (jud. Arad) și mormântul de călăreț de la Sânpetru German (jud. Arad) se leagă de necropolele avarie timpurii din Câmpia Maghiară³², fără a indica o prezență masivă avară în zonă. Până în a doua jumătate a secolului al VI-lea nu există indicii cu privire la prezența în spațiul carpato-dunărean a unor grupuri mai importante de slavi. Criza imperiului romano-bizantin din perioada finală a secolului al VI-lea – prima parte a secolului al VII-lea, imposibilitatea acestuia de a face față unor atacuri simultane în Orient și la Dunăre, au avut ca efect concentrarea forțelor noilor migratori (slavi și avari) asupra graniței dunărene a Imperiului și a Peninsulei Balcanice, teritoriul carpatic fiind folosit doar ca bază de atac. La începutul secolului al VII-lea (602 sau 614) este ruptă de invadatori granița dunăreană, mase mari de slavi revărsându-se în Peninsula Balcanică. Din acest moment, legăturile directe dintre Imperiu și spațiul carpato-dunărean sunt reduse la permanența unor puncte de sprijin pe țărmul Mării Negre și la controlul gurilor Dunării, situație ce va dura până la sfârșitul mileniului, agravată și de trecerea în Balcani a bulgarilor turanici (679), care vor constitui aici primul țarat bulgar (681-1018).

Înaintarea primelor grupuri de slavi spre Dunăre și prezența slavilor timpurii nu este surprinsă în descoperirile bănățene, fapt dovedind că Banatul nu s-a aflat de la început pe drumul principal de acces al slavilor spre Imperiu. În aceste condiții, ruperea limesului dunărean a putut avea loc și pe teritoriul sârbesc de astăzi, în zona

²⁸ Theofilact Simocata și Theophanes Confesor, în *Fontes*, II, 1970, p. 549 (Teofilact), p. 615 (Theophanes).

²⁹ “...dacă admitem că cifrele au fost mărite de zece ori...” (Rusu, 1977, p. 180).

³⁰ *Idem*, 1975, p. 147; *Idem*, 1977, p. 179-180. Se pare că sub aspect arheologic lucrurile sunt diferite, cf. Harhoiu, Spânu, Gáll, 2011, p. 54: “Așezările transilvănene ale secolelor VI–VII erau nefortificate, de fapt mici sate cu 10–15 gospodării contemporane, în care locuiau în cadrul unei generații cam 30 până la 50 de indivizi”. Referitor la spațiul est-carpatic al României în secolele VI–X, Ioan Mitrea apreciază: “... se poate aproxima numărul așezărilor din spațiul est-carpatic al României ca fiind în secolele VI–VII de minimum 300–350, iar în secolele VIII–X de minimum 400–450. Un calcul, cu totul aproximativ, permite să estimăm în stadiul actual al cercetărilor populația din spațiul est-carpatic, la un moment dat din etapa secolelor VI–VII, la minimum 30.000–45.000 locuitori, iar în secolele VIII–IX la minimum 40.000–50.000 de locuitori.” (Mitrea, 1989, p. 334-335).

³¹ O opinie particulară privind creștinarea gepizilor din Transilvania are Coriolan Opreanu (Opreanu, 1995, p. 247-249).

³² Harhoiu, Spânu, Gáll, 2011, p. 55.

Sirmium³³, nu numai așa cum s-a presupus de cele mai multe ori, între Baziaș și Orșova³⁴, la 602 sau pe timpul lui Constans II (641–648).

Sud-vestul fostei provincii Dacia își păstrează importanța nu doar economic ci și militar-strategic, ca zonă de acces spre Transilvania și la vest de Tisa. Consecința va fi păstrarea unui permanent control roman și romano-bizantin asupra teritoriului bănățean, efectiv militar în zona de pe malul stâng al Dunării³⁵ și cel puțin nominal în teritoriul de până la Tisa și Mureș. Dacă trecerea goților în imperiu (378) a putut marca o întrerupere violentă, pentru scurt timp, a controlului imperiului asupra malului stâng al Dunării (întrerupere nesesizabilă pentru teritoriul Banatului), acest control se manifestă cu intensitate aici până în vremea lui Iustinian, care, pentru a stăvili invaziile barbare, reafirmă limesul dunărean³⁶.

În ceea ce privește zona de câmpie a Banatului, dacă sistemul defensiv din vestul Banatului a fost construit în timpul lui Constantin cel Mare³⁷, înseamnă că s-a creat astfel o frontieră romană cu teritoriul din fața sa, zonă cu particularități specific determinate de un control roman bazat pe interese reciproce, control care a dus în timp la formarea unui teritoriu unitar economic, politic și spiritual³⁸.

Intensa circulație monetară de pe teritoriul Banatului în sec. IV constituie o dovadă importantă a strânselor relații ale teritoriului nord-dunărean cu Imperiul³⁹. Pentru secolele următoare circulația monetară⁴⁰ indică un declin al raporturilor cu lumea romană, scăzând mult cantitatea monedelor de circulație din bronz, cunoscând o oarecare creștere doar monedele de aur, ca urmare a subsidiilor primite de migrații din partea imperiului.

Vitală pentru existența romanilor bănățeni a fost păstrarea contactului permanent cu lumea romano-bizantină. Faptul este dovedit de circulația produselor atelierelor romano-bizantine, de circulația, mai redusă dar neîntreruptă, a monedei bizantine, de limba vorbită, de practicarea creștinismului. Atât în sec. IV cât și mai târziu, produsele atelierelor bizantine de la nordul sau de la sudul fluviului se răspândeau în egală măsură pe ambele maluri, mărturie în acest sens (sec. VI) fiind produsele atelierului romano-bizantin descoperit la Drobeta-Turnu Severin⁴¹. Prin producția lor, atelierelor stimulează libera circulație a pieselor de factură bizantină sau de facies bizantin descoperite pe teritoriul nord-dunărean, circulație care, alături de alte produse de import (ceramică, în special vase și opaițe, aflate cu predilecție tot în sudul Banatului) și de moneda bizantină, au constituit elementul fundamental al schimbului comercial dintre nordul și sudul Dunării.

³³ Răuț, Ioniță, 1977, p.16.

³⁴ Comșa, 1974, p. 96.

³⁵ Comșa, 1974, p. 85-96; pentru Gornea vezi Gudea, 1977, p. 68-75.

³⁶ Fontes, II, 1970, p. 461-463 (Procopius din Cesareea).

³⁷ Benea, 1996, p. 56-69, îndeosebi p. 58 și nota 44, p. 61 și nota 58, p. 67 și nota 93.

³⁸ *Ibidem*, p. 183-188.

³⁹ Protase, 2000, p. 55-68.

⁴⁰ Velter, 2002, p. 287-323, 357-489.

⁴¹ Bejan, 1976, p. 257-297.

De asemeni, descoperirile paleocreștine și creștine din a doua jumătate a mileniului I d.Hr. indică existența pe teritoriul Banatului a unor comunități creștine, păstorite de clerici proveniți din sudul Dunării sau din spațiul creștin occidental, integrate în organizarea ecleziastică a Imperiului Bizantin sau al Romei⁴².

Prin procesele menționate, desfășurate unitar în tot spațiul românesc, comunitățile daco-romane din spațiul bănățean, trăind în forme proprii de organizare, evoluând în cadrul procesului de etnogeneză românească, se integrează totodată în rețelele organizatorice ale societății europene ale epocii, inclusive cele de la Dunărea mijlocie.

2. Reevaluarea unor descoperiri arheologice de sec.VIII–IX din Banat⁴³

2.1. Așezarea de la Remetea-Mare-Gomila lui Pituț⁴⁴

Între anii 1973–'76, în cadrul cercetărilor arheologice de la Remetea Mare, punctul "Gomila lui Pituț" (conducător de șantier Florin Medeleț⁴⁵, membru în colectivul de cercetare pentru anii 1975–'76, muzeograf arheolog Adrian Bejan) au apărut elemente atestând în această zonă urme de locuire aparținând secolelor VIII–IX. În anul 1973 au fost sesizate urmele a două locuințe⁴⁶, ambele distruse de arătură, recuperându-se din zonă fragmente ceramice lucrate la roată și ornamentate cu linii orizontale și în val executate prin incizie. În anul 1975 s-au depistat, în sectorul "A" al "gomilei" urmele a două locuințe: locuința nr. 3 (semibordei), cu latura de 3,20 m și adâncă până la 0,40–0,60 m, având spre centru o vatră ovală și locuințele nr. 4 (bordei), și L5 (atelierul)⁴⁷. Locuința nr. 4, dreptunghiulară și cu colțurile puternic rotunjite, cu dimensiunile de 1,60 × 2,50 m și 1 m adâncime. Vatra, supraînălțată, se afla în colțul nord-vestic, iar pe latura estică s-a degajat un prici din pământ cruțat, cu dimensiunile de 0,80 × 1,20 m, ușor supraînălțat față de fundul locuinței.

⁴² Zugravu, 1977, p. 296-297.

⁴³ Intenția noastră este să readucem în circuitul științific descoperiri arheologice bănățene mai vechi, majoritatea rezultate în urma cercetărilor arheologice proprii, apărute în publicații (reviste, cărți) cu o circulație mai redusă sau epuizate astăzi. Sperăm ca reactualizarea acestor descoperiri, care au deja trei-patru decenii de la efectuare, să permită integrarea lor (cu actualizările și corecturile de rigoare) de către noua generație de cercetători în cadrul celor mai recente ipoteze științifice, dar și de către cercetătorii consacrați, vezi *Catalogul descoperirilor* la Harhoiu, Spânu, Gáll, 2011, p. 79-139, din care lipsesc necropolele de la Timișoara-Podul Modoș și Sâna Andrei.

⁴⁴ Bejan, 1985-1986, p. 223-224.

⁴⁵ Medeleț, 1983: "Vestigii arheologice și date istorice privind satul Remetea Mare": ...*Între 1968 și 1976 se efectuează cercetări arheologice la „Gomila lui Pituț”... Tot la „Gomila lui Pituț” a fost cercetată și o așezare românească din secolele VIII-IX e.n., compusă din locuințe, un atelier de olar și unul de bijutier.*" (p. 2, nenumerotată).

⁴⁶ Cunoscuta de noi doar din informația ulterioară a șefului de șantier, motiv pentru care în unele descrieri ale așezării nu sunt menționate, numerotarea începând cu complexe descoperite în anul 1975. "Au fost degajate cinci locuințe, apărute în secțiunile practicate în anii 1975-1976..." (Bejan, 1983, p. 355).

⁴⁷ *Idem*, 1995a, p. 775-776; *Idem*, 1984, p. 5-10 și planșe.

Intensa folosire a locuinței este dovedită și de grosimea stratului de cultură de pe podea, gros de 0,25 m. În imediata vecinătate a locuinței nr. 4, la 2–3 m sud de aceasta, a fost descoperită o mare vatră pe care s-au găsit resturile unei vetre portabile. La 1 m nord de vatra mare s-a degajat un grup compact de ceramică, printre fragmente fiind și două creuzete de lut de mici dimensiuni, puternic arse secundar, precum și un tipar de lut fragmantar, cu ajutorul cărora se puteau turna lingouri mici de patru dimensiuni diferite. Pe vatra mare se aflau fragmentele unei vetre portabile. Se pare că cele două locuințe formau un complex arheologic unitar, atelierul constituindu-se ca o anexă a locuinței propriu-zise.

Cele două creuzete mici sunt ambele puternic vitrificate. Unul este de 3,4 cm înălțime și 3 cm diametrul exterior, adânc de 2,5 cm și cu diametrul interior de 2,3 cm, având gura ușor trilobată (deformată de căldură); al doilea, de aceeași înălțime, puțin mai gros în diametru (3,4–3,5 cm) are pereți mai groși decât primul și gura ovală.

Fragmentul de tipar recuperat are lungimea de 5,5 cm, lățimea de 3,7 cm, grosimea de 2,7 cm. Barele care se puteau turna pe cele patru laturi, fără a le putea aprecia lungimea, ar fi avut aproximativ dimensiunile de 0,8 cm, grosime și respectiv 2 cm; 1,5 cm; 0,9–1 cm; 0,6–0,7 cm lățime.

De asemeni, s-au găsit două mici fragmente de cute, mult subțiate la mijloc, dovadă a îndelungatei lor folosiri. Tot în cadrul atelierului s-au găsit fragmentele unei vetre portabile, de formă dreptunghiulară, cu marginile rotunjite. Trei fragmente reconstituie una din laturile scurte ale vetrei, de forma unei tîpsii cu marginile supraînălțate. La bază, vatra are o bordură, care iese cu mult în afara pereților. Dimensiuni: grosimea fundului 1–3 cm, înălțimea 15 cm, lungimea laturii între pereți 60 cm, iar baza 66–68 cm.

În anul 1976, în sectorul “B” al “gomilei” au fost degajate: două gropi menajere, prima cu dimensiunile de 1,10 × 1,40 m și adâncă de 1,05 m, a doua, ovală, cu axele de 2 × 1,10 m și adâncă de 0,95 m; locuința nr. 6, degajată parțial, adâncită în sol până la 1 m, având două vetre, una la nord-est, a doua la nord, cea de-a doua fățuită și mai mult folosită; locuința nr. 7 (bordei) cu dimensiunile de 3,25 × 2,80 m, de formă dreptunghiulară cu colțurile puțin rotunjite, având pe latura nordică un cuptor de tip pietrar, integrat locuinței. Un cuptor de olar⁴⁸, de tipul cuptoarelor circulare cu grătar, format din camera de acces, camera de foc și camera de ardere, ultimele două fiind despărțite de un grătar având șapte orificii (șase dispuse circular și unul central), peste camera de ardere ridicându-se cupola de lut ars. Camera de ardere are forma circular-ovală cu axele de 0,90 × 0,70 m și înălțimea de 0,30 m. Grătarul, de aceeași formă și dimensiuni, are grosimea de 0,20 m. Orificiile, dispuse circular, sunt rotunde, de 0,08–0,10 m diametru, orificiul central fiind dreptunghiular, cu laturile de 0,10 m. Grătarul se afla la adâncimea de 0,50–0,70 m de nivelul de călcare actual, cuptorul fiind plasat la 1,50 m de locuința nr. 7. În interiorul său nu s-au găsit fragmente ceramice, ele aflându-se de jur-împrejurul său. Ceramica este identică cu cea din așezare.

⁴⁸ *Idem*, 1986, p. 263-265.

Principalul inventar arheologic, ca și element fundamental de datare al așezării îl constituie ceramica⁴⁹, în următoarele categorii:

1. Ceramică lucrată la roată înceată, reprezintă partea cea mai însemnată a ceramicii recuperate. Încadrându-se în același tip de oală-borcan de dimensiuni mici și mijlocii, ea prezintă o mai mare varietate de forme și decor. Multe vase păstrează pe fund urmele bețișorului sau lopății cu care au fost desprinse de pe roată. Pasta vaselor este mai puțin fină, având în compoziție pietricele mărunte. Majoritatea vaselor au urme de puternică ardere ulterioară, uneori până la înnegrirea totală a pereților recipientelor. Forma lor reprezintă îndeosebi două variante:

a. ceramică de culoare cărămizie, aparținând unor vase de dimensiuni mijlocii, foarte asemănătoare cu cele lucrate la roată rapidă. Buzele lor sunt scurte și mai drepte, unele terminate teșit, altele rotunjit.

b. oale-borcan de mici dimensiuni, cu înălțime cuprinsă între 10–15 cm, diametrul fundului și al gurii nedepășind 8–10 cm. Pasta lor este de culoare cărămizie, diferind de la cărămiziu-roșiatic până la brun-cărămiziu, cărămiziu-cenușiu și cărămiziu-negricios. Au puternice urme de ardere ulterioară. Ca forme, prezintă două subdiviziuni:

–vasul cu corpul mai zvelt, cu buza scurtă și mai îngustă, mai puțin răsfrântă în exterior;

–vasul cu corpul mai rotunjit, cu buza îngroșată și răsfrântă în exterior, sau cu buza îngroșată la bază și subțiată la extremitate, răfrântă în exterior și înfășurată.

Decorul vaselor lucrate la roată înceată, executat prin incizie, în partea superioară a vaselor, constă din:

1. registre de valuri largi, destul de neregulat trasate, intercalate de registre de linii orizontale, aranjate în combinații;

2. două linii în val incizate pe corpul vasului despărțite fiecare de câte o linie orizontală;

3. tot umărul vasului este decorat doar prin linii orizontale, formând o bandă lată;

4. sub buză, vasul este decorat cu 1–2 valuri ascuțite și largi;

5. vasul este decorat în partea superioară cu rânduri de împunsături făcute cu bețișorul, despărțite de câte o linie orizontală;

6. fragmente ceramice aparținând unor vase care au un decor de scurte linii oblice, pornit de sub buză, linii trasate de jur împrejurul vasului în același sens și constând din împunsături mărunte. Sub acest decor, pe umărul și corpul vasului, decorul se continuă probabil cu linii în val sau orizontale;

7. rar, în partea superioară a vasului, între buză și umăr, apare decorul executat prin imprimare în pastă a unui bețișor, constând dintr-un rând de împunsături de jur împrejur.

2. Ceramică lucrată la roată rapidă. Constă din fragmentele unor vase (parte întregibile) de tipul oalei borcan, de dimensiuni mijlocii (20–30 cm înălțime), cu gura largă față de fund, din pastă de bună calitate, cu mult nisip în compoziție, de culoare cărămiziu roșietică sau cărămizie. Decorul, executat prin incizie pe corpul vaselor, este

⁴⁹ *Idem*, 1986, p. 265-268; *Idem*, 1993, p. 118-120 și pl. I-X.

plasat în partea superioară a vasului și constă în registre de linii orizontale paralele și linii în val mărunț. Alternanța acestor registre dă câteva variante de decor:

1. decorul pornește de la aproximativ cinci cm sub buză și constă din trei benzi de câte șase linii orizontale, intercalate de două benzi de linii în val mărunț și des;
2. vase cu pereți mai groși, decorate pe umăr printr-o bandă de linii în val, urmată de un registru de 12–14 linii orizontale imprimate în pastă;
3. fragmente ceramice nedecorate, aparținând părților inferioare ale unor vase. Prin modelarea la roată sunt lăsate la exterior denivelări orizontale paralele, de forma unor striuri late de aproximativ 1 cm, realizându-se astfel o ușoară văluire pe verticală a pereților vasului.

Ceramica lucrată la roată rapidă este puțin numeroasă (aproximativ 20% din totalul fragmentelor ceramice), aparținând unor vase asemănătoare tipologic.

Decorul predominant al ceramicii lucrate la roată (ambele categorii) este linia orizontală sau linia ondulată. Realizarea valului este foarte diferită, de la valul lăbărțat și neregulat sau simpla linie puțin ondulată.

3. Ceramica lucrată cu mâna. În cantitate foarte redusă, fragmente ceramice predominant atipice, nedecorate, probabil aparținând tot unor vase borcan de dimensiuni nu prea mari. Se remarcă două-trei fragmente de buze de vase, cu gât relativ înalt și puțin evazate spre exterior.

Inventarele locuințelor de la Remetea Mare-*Gomila lui Pituț* atestă existența unei comunități sedentare, membrii colectivității având ca preocupări fundamentale agricultura și creșterea vitelor, dar practicând totodată diferite meșteșuguri (olăritul și prelucrarea metalelor îndeosebi). Așezarea atestă existența unei comunități (obști) rurale cu un nivel de viață destul de evoluat și cu o economie complexă și se datează în secolele VIII–IX. Ceramica lucrată la roată rapidă se află în cantitate mai redusă și se mai păstrează încă ceramica lucrată cu mâna, pe cale de dispariție.

2.2. Sânnicolaul Mare-Seliște⁵⁰

Șantier complex, cuprinzând mai multe etape de locuire din preistorie și până în feudalism. În cercetările din anul 1996 a apărut singura descoperire putând fi încadrată în a doua jumătate a mileniului I dHr (sec. VIII–X)⁵¹. Este un complex de locuire compus din mai multe etape de locuire suprapuse parțial:

Locuință-bordei (L4 - 1996), cu vatră. Locuința se suprapune parțial peste o groapă⁵² ovală cu axele de $1,30 \times 0,90$ m, adâncime 2,05 m. De jur împrejurul gropii – o încăpere de acces dreptunghiulară, aproape ovală prin rotunjirea puternică a colțurilor, cu dimensiuni de 2×1 m, adâncime 1,80 m. Conține cenușă și arsură în umplutura sa. Ipoteză – cuptor cu cameră de acces distrus de locuirea ulterioară.

Locuința este dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite și orientată NE–SV. Fundul său este la adâncimea de 1,65 m față de nivelul de călcare. Dimensiunile

⁵⁰ Șantier arheologic organizat de către Universitatea de Vest, Facultatea de Litere, Istorie, Teologie, secția Istorie între anii 1995–2007. Conducător științific al șantierului – Prof. univ. dr. Adrian Bejan, Universitatea de Vest Timișoara.

⁵¹ Bejan *et alii*, p. 53-54.

⁵² Inițial, noi am considerat această groapă ca pe o primă fază de existență a locuinței (*Ibidem*).

locuinței: 2,80 × 3 m. În colțul nord-vestic se află vatra, de formă simplă, deschisă, înălțându-se cu 10–15 cm deasupra fundului bordeiului. Vatra nu a mai putut fi surprinsă deoarece peste ea, în urma nivelării, locuința a fost refăcută.

Într-o fază ulterioară are loc o lărgire spre sud a locuinței și nivelarea locuinței anterioare (refacere surprinsă și în profilul secțiunii), de aproximativ 1,5 m. Noua fază a locuinței coboară până la 1,5 m adâncime față de nivelul de călcare actual și aproximativ 20–30 cm sub stratul de cultură, rezultând astfel o încăpere orientată N–S, cu dimensiunile de 3,40 × 2,60/2,70 m. Vatra se suprapune parțial peste cea anterioară, despărțite de un strat gros de pământ și arsură, gros de 0,45 m. Vatra este ovală, fățuită, cu axele de 1,25 × 1 m. De sub fățuială s-au recuperat fragmente ceramice de sec. VIII–IX. Pe latura nordică, la aproximativ 0,40 m de vatră și scobită parțial sub peretele locuinței se afla o groapă de provizii cu acces din interiorul locuinței, ovală, cu axele de 0,85 × 0,75 m și adâncă până la 1,50 m față de nivelul de călcare actual. Ceramica locuinței (ambele faze) se datează în secolele VIII–IX.

2.3 Timișoara-Fratelia⁵³

În cadrul săpăturilor de salvare efectuate de Muzeul Banatului la așezarea și necropola preistorică s-au descoperit în acest punct și urmele unei așezări prefeudale⁵⁴, distruse în cea mai mare parte. Bordeiele degajate aici sunt dotate cu vetre de foc libere, ovale. Săpăturile, recuperând doar o mică parte din așezare, nu au descoperit cuptoare sau alte anexe de locuințe. Ceramica recuperată, care reprezintă majoritatea materialului arheologic al așezării, este de două categorii:

a) Fragmente de vase lucrate cu mâna, din pastă de proastă calitate, arsă incomplet, de culoare cărămizie și cenușiu negricioasă, categorie ceramică aflată într-un procent redus.

b) Ceramică lucrată la roată înceată, din pastă zgrunțuroasă, de culoare cărămiziu roșiatică, aspră la pipăit, având uneori în compoziție nisip cu granulație mare sau pietricele, executată îngrijit și bine arsă oxidant. Aparține unor vase de tipul oalei-borcan, de mărimi mijlocii, cu umărul pe mijlocul vasului sau în partea superioară a sa, cu buza răsfrântă spre exterior. Unele din ele sunt decorate în partea superioară cu linii orizontale și linii în val.

2.4. Timișoara-Podul Modos⁵⁵

În anul 1976, pe unul dintre șantierele de construcții ale municipiului s-au descoperit urmele unei necropole de inhumație. S-au recuperat de la muncitori materiale provenind din trei morminte, iar un al patrulea mormânt a fost degajat de arheologi. Scheletele erau orientate cu capul spre vest. Din primele două morminte pro-

⁵³ Săpături de salvare conduse și organizate de către arheologul Florin Medelet (Muzeul Banatului Timișoara) începute în anul 1977. În cadrul necropolei preistorice s-au depistat câteva locuințe prefeudale la degajarea cărora a participat și subsemnatul, primind din partea conducătorului de șantier acceptul pentru publicarea acestor complexe. Evenimente ulterioare au făcut ca această descoperire să rămână la stadiul de comunicare succintă în contextul analizei descoperirilor arheologice ale epocii.

⁵⁴ *Idem*, 1983, p. 355.

⁵⁵ *Idem*, 1983a, p. 489-498.

vin: două scări de șea fragmentare din fier, o sabie ruptă în două, o zăbală din fier, piese mărunte (accesorii de curea) din bronz, fragmentele unui vas de tip oală-borcan, două fragmente de garnituri de centură din bronz, două fragmente ale unui cuțit din fier, o monedă (denar imperial roman) din vremea lui Commodus⁵⁶.

Din al treilea mormânt s-au recuperat⁵⁷ oase umane și de cal precum și fragmente dintr-un borcănaș de mici dimensiuni, nerestaurabil, din pastă de culoare roșu-cărămizie, decorat în partea sa superioară, de la umăr în jos, prin incizie cu linii în val și linii paralele, orizontale.

Mormântul nr. 4 – mormânt de bărbat, cu scheletul orientat cu capul spre vest. Adâncimea mormântului: 1,10–1,30 m. Groapa mormântului avea lungimea de 2 m și lățimea de 0,85 m. Lungimea scheletului era de 1,73 m. Scheletul, întins pe spate, cu brațele de-a lungul corpului, era lunecat spre stânga.

Mormântul conținea următorul inventar:

- o cataramă din fier, plasată deasupra capului, spre dreapta;
- câte o cataramă dreptunghiulară din bronz, în dreptul coatelor;
- de o parte și de alta a bazinului, în dreptul centurii, alte două cataramă dreptunghiulare din bronz;
- sub cotul drept, o cataramă din bronz dreptunghiulară și agățătoarea de la curea, cu cele două nituri de prindere;
- în dreptul femurului stâng, spre genunchi, o aplică de bronz de formă triunghiulară;
- de-a lungul femurului drept un pumnal din fier cu urmele tecii;
- lângă vârful ascuțit al pumnalului, spre exteriorul gropii, un pandantiv din bronz cu decorație antropomorfă;
- la picioarele scheletului, plasat pe axa longitudinală a mormântului, resturile unui mic vas de lemn cu cercuri din fier, foarte corodate. Lemnul fiind putrezit, s-au putut recupera fragmente din cele două cercuri, restaurându-se în întregime cercul superior cu urechiușele de prindere. Vasul avea formă tronconică, cu fundul larg și gura mai îngustă (cofă) și era înalt de aproximativ 20 cm;
- un amnar întreg și un fragment de amnar, ambele lipite de pumnal⁵⁸.

Pe baza analizei inventarului, se poate constata că necropola de inhumație de la Timișoara-*Podul Modoș* se poate data în secolul VIII (a doua jumătate a sa) – începutul secolului IX, tipurile de obiecte din aceste morminte fiind cu predilecție atribuite slavilor și avarilor târzii. În cimitirele de inhumație în care s-au cercetat un număr mare de morminte se constată prezența în mediu avar sau slav a populației ro-

⁵⁶ Datarea monedei a fost efectuată de către arheolog Doina Benea (Bejan, 1983a, p. 489, nota 2). Pentru a avea certitudine privind datarea monedei (monedele cunoscute de noi din necropole avară nu sunt mai timpurii de sec. VI dHr), ar fi necesară depistarea sa în depozitul muzeului, dar la solicitarea mea mi s-a spus că întreg complexul de la Timișoara-*Podul Modoș* este plecat din muzeu la o expoziție în țară.

⁵⁷ Al treilea mormânt era deja distrus și ce s-a recuperat provine de la muncitorii care l-au găsit, deci apartenența inventarului este destul de incertă.

⁵⁸ Bejan, 1983a, p. 489-490.

manizate. În cazul necropolei de la Timișoara-*Podul Mодоș*, ca de altfel și în cazul altor cimitire de inhumație din Banat, unde s-au descoperit doar unul sau câteva morminte, uneori în condiții de descoperire fortuite, o apreciere etnică mai precisă este foarte greu de realizat. Ipotetic, cele patru morminte descoperite la Timișoara - *Podul Mодоș* ar putea fi atribuite unuia din grupurile avaro-slave prezente la sud-est de Tisa îndeosebi după marea înfrângere din anul 796 e.n. și care s-au contopit cu masa populației autohtone⁵⁹.

2.5. Sânanndrei (jud. Timiș)

În anul 1992⁶⁰, în cadrul șantierului arheologic de la Sânanndrei, pe un tell neolitic, s-a descoperit un mormânt de inhumație. În spațiul degajat de secțiune au mai apărut trei gropi ovale (menajere) și două gropi dreptunghiulare, asemănătoare gropilor de mormânt, din care s-au recuperat fragmente ceramice.

În anul 1993 s-au extins cercetările în zona centrală a tell-ului, apărând și un mormânt de inhumație. M.2 avea ca inventar doar fragmente ceramice de sec.VII–VIII. Aproximativ la același nivel s-a surprins conturul unei locuințe dreptunghiulare (bordei?) de dimensiuni modeste.

M.1 (1992). Mortul a fost depus într-o cutie (sicriu?) de lemn a cărui laturi au fost prinse cu scoabe de metal (fier). Scheletul aparține unui bărbat în etate, lungimea sa este de 1,65 m. A fost așezat cu capul la nord-vest, culcat pe spate și cu brațele paralele pe lângă corp. Oasele antebrațului împreună cu falangele mâinilor sunt desprinse de corp și depuse de o parte și de alta a picioarelor. Între picioarele mortului, în zona coapselor, s-au găsit aplicele care împodobeau cureaua și limba de curea. Piesele sunt din bronz turnat, ornamentele reprezentând animale fantastice și motive vegetale;

–limbă de centură. Cureaua din piele a harnașamentului se îngusta spre extremități și se termina prinsă de limba de metal. Are formă dreptunghiulară, cu laturile lungi care sunt ușor concave, o latură scurtă dreaptă, a doua fiind vârful limbii de curea, aflat pe axa longitudinală a piesei. În interiorul unui chenar, există două decorații cu motive florale.

–două limbi de curea de mici dimensiuni. Erau prinse de o curelușă ce atârna de centura propriu-zisă. În chenar au ca decor central o spirală vegetală;

–două aplici cu balama. Sunt piese formate din două bucăți distincte; o aplică dreptunghiulară prinsă de curea în cele patru colțuri cu câte un nit și o parte mobilă, decorată prin turnare în forme spiralice. Cele două piese sunt unite printr-un sistem de prindere de tip balama. Pandantivul folosea la fixarea unui obiect (cuțit, sabie etc.) de curea, cu ajutorul unei curele secundare. Aplica dreptunghiulară este decorată prin integrarea într-un chenar a unui animal fantastic (grifon?);

–trei aplici simple care se prindeau de centură cu câte un nit central, la distanțe egale, în scop decorativ.

Stratigrafia mormântului arată că ulterior s-a săpat o a doua groapă, care o

⁵⁹ *Idem*, 1983, p. 496.

⁶⁰ *Idem*, 1995, p. 80-83.

penetreează pe prima până deasupra cutiei din lemn, unde, în partea dinspre picioarele scheletului, este depus un ovideu, probabil în scop ritual.

Groapa mormântului degajat în anul 1993 este ovală, cu axele $1,50 \times 1,35$ m. Scheletul aparține unei femei și era așezat în poziție chiricită, culcat pe partea dreaptă, cu picioarele adunate și cu mâinile pe genunchi. Este lipsit de inventar, doar câteva fragmente ceramice de sec. VII–VIII, ajunse probabil în umplutura mormântului din zona înconjurătoare. Adâncimea mormântului: 1 m de la nivelul de călcare actual⁶¹.

În anul 1992 au mai fost degajate:

Două gropi dreptunghiulare asemănătoare gropilor de mormânt, dar fără schelet. Au orientarea NV–SE, asemeni mormântului; dimensiuni: G4 = $1,90 \times 0,60$ m, adâncime 1,05 m; G5 (nedegajată integral) partea degajată $1,30 \times 0,40$ m, adâncime 1–1,20 m. Au fost considerate cenotafe. În ambele s-au găsit fragmente ceramice, nu foarte numeroase, plasate îndeosebi spre extremitatea sud-vestică, în zona în care în M1 se aflau picioarele mortului.

Trei gropi de formă ovală (menajere): G1 = $0,90 \times 0,50$ m și 1 m adâncime maximă; G2 = $1,20 \times 0,60$ m, adâncime maximă 1,50 m; G.3 = $1,40 \times 0,90$ m, cu fund albiat coborând până la 2 m adâncime. Sunt orientate N×S pe axa longitudinală.

În anul 1993 s-a descoperit locuința L.1, de formă dreptunghiulară, aproape patrulateră, din aceeași perioadă cu înhumările. Dimensiuni: $2,20 \times 2,40$ m, adâncime 0,90–0,95 m. În trei dintre colțuri s-au descoperit gropile unor stâlpi ce susțineau probabil un acoperiș (lipsind stâlpul din colțul nord-estic). Pe latura sudică se găseau fragmente ceramice și pietricele.

Ceramica descoperită în secțiunile practicate dar și pe suprafața tell-ului aparține vaselor de dimensiuni mijlocii (oale borcan), corespunzând perioadei de datare a inventarului M1., sec. VIII–IX.

Necropolele de la Timișoara-*Podul Modoș* și Sânanndrei se încadrează prin caracteristicile lor (inventar, rit de înmormântare) în cadrul necropolelor de înhumare din secolele VII–IX de pe o întinsă arie geografică.

III. Așezări, necropole și morminte izolate de sec. VIII–IX din Banat

Pe parcursul anilor s-au întocmit mai multe repertorii cu descoperiri ale perioadei celei de-a doua jumătăți a mileniului I dHr și în acest context al secolelor VIII–IX(X) din Banat⁶². Menționăm doar cercetările lui Mircea Rusu⁶³ (Institutul de

⁶¹ Până în momentul publicării de către noi a descoperirilor (1995), nu s-au efectuat analize antropologice asupra scheletelor.

⁶² Îndeosebi pentru Banatul românesc, mai puțin descoperiri din Serbia și Ungaria. În ceea ce privește caracteristicile așezărilor (modul de organizare internă, sistematizarea lor, tipurile de locuințe etc.) nu există o modalitate de diferențiere a așezărilor de sec. VIII–IX de cele de sec. X–XI doar pe baza indicațiilor arheologice, majoritatea dintre acestea fiind descoperiri fortuite, necercetate sistematic. În cazul celor cercetate pe cale sistematică (șantier arheologic), diferențierile sunt date de rezultatele și amploarea cercetării. (vezi *Idem*, 2004–2005, p. 268–285.

⁶³ Rusu, 1975, p. 134, 142 (cu hărți de descoperiri); *Idem*, 1977, p. 202–207.

Arheologie Napoca-Cluj), A. Bejan⁶⁴ (Universitatea de Vest Timișoara), Mircea Mare⁶⁵ (Muzeul Banatului Timișoara), precum și reluări ulterioare ale descoperirilor comunicate de către cei citați⁶⁶.

Pe teritoriul Banatului, ca urmare a dispariției, după secolele IV–V, a comunităților de tip urban, așezările rurale constituie majoritatea descoperirilor arheologice ale epocii. Satul reprezintă celula de bază a desfășurării și organizării vieții economice, sociale, locul de apariție a instituțiilor medievale⁶⁷. Multe din aceste așezări se suprapun direct peste altele mai vechi, continuându-le, sau constituie punctul de plecare al vechii vetre a satului feudal. Durata unei așezări din această perioadă poate fi apreciată pe parcursul a două-trei generații. Ele erau abandonate organizat, de către întreaga obște (comunitate), pendulând pe un perimetru restrâns, mutări determinate de nevoia de obținere a unor noi pământuri arabile dar și de teama pericolului extern (migratorii care înaintau de-a lungul cursurilor de apă). Se adaugă factorii naturali distructivi (calamitățile): inundații, incendii etc.⁶⁸.

Majoritatea așezărilor se găsesc în apropierea unor surse de apă permanente, pe cursurile principalelor râuri care străbat Banatul: Mureș, Tisa, Bega, Aranca, Timiș, Caraș, Nera, în clisura Dunării, un coridor navigabil cu rol economic și comercial, în zonele mai înalte ale câmpiilor, pe grindurile din apropierea zonelor mlăștinoase⁶⁹, în depresiuni. În depresiunea Oravița au fost identificate mai multe puncte de locuire din secolele VIII–IX la: Ilidia, Socolari, Vrăniuț, Broșteni, Oravița și Milcoveni⁷⁰. Sunt acoperite toate tipurile de relief: câmpie, deal, zone submontane.

Așezări depistate în zona de câmpie a Banatului la: Felnac, Sânnicolau Mare, Remetea Mare, Sacoșu Mare, Pradej, Pancevo. În zonele colinare numărul de așezări cercetate este mai mare, cel puțin pentru perioada secolelor VII–IX, fiind identificate 45 de așezări, situate pe prima sau a doua terasă a râurilor, la: Lugoj, Ilidia, Gătaia, Caransebeș, Moldova Veche. Pentru aceeași perioadă se adaugă 11 așezări în teritoriul montan din sudul Banatului, pe văile și terasele din preajma Dunării: Gornea, Orșova, Svinița (Mehedinți)⁷¹. Pe teritoriul Banatului se detașează două nuclee mai importante sub aspect demografic: 10 așezări situate în apropierea Dunării, între Orșova și Moldova Nouă, precum și 6 așezări înșirate pe Bega, în zona actualului oraș Timișoara⁷². Câteva așezări izolate se situează pe apa Timișului sau în zona minieră a Ocnei de Fier. În partea de nord a regiunii bănățene s-au identificat 26 de așezări, grupate în special pe linia Mureșului, de-o parte și de alta a

⁶⁴ Bejan, 1985-1986, p. 230-238; *Idem*, 1993, p. 150 (cu tabel sinoptic și hartă); *Idem*, 1995, p. 195-206;

⁶⁵ Mare, 2004, p. 151-214.

⁶⁶ Exemplu: Cosma, Gudea, 2002, p. 101-121.

⁶⁷ Iambor, 1983, p. 499.

⁶⁸ Cosma, 1996, p. 264.

⁶⁹ Mare, 2004, p.85.

⁷⁰ Țeicu, 1987, p.320.

⁷¹ Mare, 2004, p.85.

⁷² Comșa, 1974, p. 93; Rusu, 1977, p. 198.

acestui⁷³. Pe lângă zonele de concentrare umană menționate mai sus, există una importantă în depresiunea Oravița. Se observă gruparea așezărilor pe micro-zone, de obicei în depresiuni intramontane sau pe văile râurilor. Grupate teritorial, satele au stat la baza revitalizării și a perpetuării unor organisme cu caracter politic, economic, religios ale populației romanice și apoi, românești, obștile teritoriale⁷⁴.

Pe lângă formele clasice de locuire, populația autohtonă își face simțită prezența și în așezările sezoniere în zona montană. În Munții Banatului, cea mai mare zonă carstică din România, cu o suprafață de 780 km², cu aproape 1.500 de peșteri, grote, avene, din cele 300 de peșteri cercetate de-a lungul anilor, în 81 dintre ele au fost identificate urme de locuire, 49 fiind cercetate sistematic din punct de vedere arheologic⁷⁵. Ele serveau ca adăposturi pe perioada desfășurării unor activități sezoniere: păstorit, pășunat, tăiatul lemnelor, strânsul fânului, suplinind rolul unor sălașe. Peșterile din zona de Clisură au fost folosite și ca refugii ale populației autohtone în condițiile unor incursiuni făcute pe valea Dunării de către forțe militare aflate în conflict în a doua jumătate a mileniului I dHr. Semnificativ, din punct de vedere arheologic, este că unele așezări aveau vatra pe văi colaterale față de firul văilor principale, în zone restrânse și împădurite⁷⁶.

Până acum, în Banat nu a fost dezvelită integral nici o așezare de secolele VIII–IX, astfel încât nu dispunem decât de indicii relative asupra organizării interne a așezării. Structura internă a așezărilor este dificil de reconstituit dar, de obicei, constă din vatra satului cu locuințele propriu-zise (locuințe răspândite în grupuri sau la oarecare distanță unele de altele), anexele și dependențele aferente.

Locuințele, reprezentate tipologic prin bordeie adâncite în pământ până la adâncimea de aproximativ 1 m de la nivelul de călcare al vremii, semibordeie și locuințe de suprafață sunt aproape toate de formă patrulateră cu colțurile rotunjite, mai rar găsindu-se însă și locuințe de formă ovală. Aproape toate locuințele sunt dotate cu una sau mai multe vetre deschise, ovale sau circulare, plasate îndeosebi spre colțuri sau cuptoare de tip pietrar. Un loc aparte îl dețin în cadrul acestor așezări amenajările cu destinații speciale: ateliere de fierărie, cuptoare de redus minereu, cuptoare de olar, gropi de provizii etc.

Din inventarele arheologice ale așezărilor, cât și din anumite elemente tipologice constructive se desprinde atât sedentarismul locuitorilor cât și principalele îndeletniciri ale acestora⁷⁷: agricultura (cultivarea plantelor și creșterea animalelor), meșteșugurile (olărit, metalurgie, țesut etc.), comerțul dovedit de modesta circulație monetară a epocii sau schimburile comerciale cu zonele învecinate.

Repertoriul descoperirilor cu caracter funerar de secol VII–IX⁷⁸, la care se adaugă morminte izolate sau piese cu caracter funerar⁷⁹: Alibunar, Cenad, Denta,

⁷³ Rusu, 1977, p. 147-152.

⁷⁴ Mărghitan, 1985, p. 194.

⁷⁵ Rogozea, 1987, p. 347.

⁷⁶ Mare, 2004, p. 86-87.

⁷⁷ Bejan, 1985-1986, p. 225-229.

⁷⁸ Mare, 2004, p. 116-130.

Dudeștii Vechi, Majdan, Orșova Veche, Periam, Sânnicolaul Mare, Aradac, Sâmpetru German, Felnac, Sânnicolaul Mare (descoperiri 1992), Sânanđrei, Timișoara-Podul Modoș din Banatul românesc și sârbesc. Nu sunt menționate descoperirile de pe teritoriul Ungariei, îndeosebi cele din jurul orașului Szeghed.

În majoritatea lor, descoperirile sunt necropole de inhumație plane⁸⁰, dar și tumulare (la Dudeștii Vechi)⁸¹, cu morminte lipsite de inventar sau cu inventar conștând din piese ce au aparținut defunctului (piese de podoabă, unelte și ustensile, piese de harnașament, arme) și ofrande depuse de membrii comunității (monede, vase din ceramică sau lemn, oase de animale – îndeosebi cal) depuse fie în zona capului, fie la picioarele defunctului. În Banatul românesc lipsesc mormintele de incinerare dateabile în această perioadă⁸².

Atribuirea etnică a necropolelor și mormintelor, realizată pe baza analogiilor de inventar, rit și ritual funerar indică:

a) *prezența populației locale creștine*. Mormintele creștine pot fi relativ ușor deosebite de cele ale alogenilor păgâni, prin orientarea defunctului V-E, lipsa ofrandelor, uneori poziția brațelor (mâinile împreunate pe piept) și au putut aparține fie populației romanice, fie slavilor creștinați (din sec. X). Crucile descoperite în mormânt, la Deta și Denta⁸³, certifică apartenența defunctului la creștinism. Existența populației romanice se surprinde prin elemente ale culturii Keszthely în cadrul necropolelor avarice și ale culturii Kötloch în cazul necropolelor slave, romanicii conviețuind în spațiul fostului Imperiu Roman alături sau împreună cu noii veniți⁸⁴;

b) *necropole aparținând populațiilor alogene*

1. avari târzii (Timișoara-Podul Modoș și Sânanđrei) ajuși aici din Pannonia după înfrângerea lor de către franci, concentrați în zona nord-vestică (aria orașului Szeged), în nord (cursul Mureșului și zona Mureș-Aranca), de-a lungul cursului inferior al Tisei și Timișului (zona Pancevo) și în sud, în jurul localităților Vârșeț și Biserica Albă⁸⁵;

2. descoperiri de factură slavă, care își au maximum de concentrație la sud de Dunăre, penetrând însă, prin câteva descoperiri, și în Banat⁸⁶. De semnalat raritatea mormintelor populației romanice, în timp ce în așezări migratorii nu sunt semnalate⁸⁷.

⁷⁹ Cercetarea istorico-arheologică a Banatului impune luarea în considerare a informației sub multiple aspecte:

1. reevaluarea cercetărilor de până la 1918 (Bejan, Mare, 1997, p. 139);

2. istoriografia românească a secolului XX, îndeosebi ultimele trei decenii (Bejan, 1993, p. 273-294; *Idem*, 1995, p. 209-224);

3. istoriografia maghiară și sârbă a Banatului.

⁸⁰ *Idem*, 1995, p. 200-202.

⁸¹ Bejan, Mare, 1997, p. 140.

⁸² Mare, 1998, p. 294.

⁸³ Bejan, Mare, 1998, p. 328.

⁸⁴ Bejan, 1995, p. 95.

⁸⁵ *Idem*, 1983, p. 489-490; *Idem*, 1995, p. 95-99.

⁸⁶ Jancović, 1990, p. 37, harta nr. 8.

Este o problemă pe care cercetările viitoare vor trebui să o abordeze spre a-i găsi un răspuns. În stadiul actual al cercetării, descoperirile cu caracter funerar de factură alogenă indică trecerea migratorilor prin Banat, fără a se stabili aici. Aceste necropole și morminte sunt situate îndeosebi pe valea Mureșului și a Dunării, cât și în câmpia joasă din vest, stabilindu-se aici pe o linie care coincide cu trecerea spre zona colinară, piemontană și montană din estul și sudul Banatului⁸⁸.

IV. Concluzii

Descoperirile arheologice pentru perioada secolelor VIII–IX reflectă⁸⁹:

- a) Satul, comunitatea rurală reprezintă universul de existență al unor comunități sedentare de agricultori și meșteșugari, organizați în colectivități bazate pe economie de obște sătească, dar practicând schimburi comerciale (în natură și mai rar pe bază de monedă) cu zonele învecinate;
- b) Uniformizarea culturii materiale a perioadei, îndeosebi ceramica, tinzându-se la o pierdere a deosebirilor zonale în favoarea celor comune pentru o arie mai largă geografică, conținând atât elemente ale populației romanice cât și ale alogenilor⁹⁰. Se poate constata existența celor două tendințe evolutive: integrarea culturii materiale a perioadei în orizontul cultural al Dunării mijlocii⁹¹, dar și apartenența orizontului cultural pe care îl reprezintă la cultura veche românească (străromânească);
- c) Continuitatea de locuire pe tot parcursul mileniului I dHr, cu o restrângere a intensității de locuire între secolele V–VIII, fără a înceta însă, obștile sătești postromane și apoi românești continuând să viețuiască pe locul sau în apropierea așezărilor din epocile anterioare;
- d) Așezările de sec. X–XI/XII sunt continuarea celor mai vechi (sec. VIII–IX)⁹², constatându-se o lărgire a lor, datorată sporului demografic rezultat ca urmare a dezvoltării economice mai intensive;
- e) Se poate deduce, indirect, din interpretarea știrilor documentare existența unei organizări bisericesti creștine inclusiv în perioada de regres a Patriarhiei de Constantinopol;
- f) Înmulțirea, spre sfârșitul mileniului I dHr a așezărilor fortificate și apariția fortificațiilor⁹³. Fortificația reflectă totodată și evoluția socială a comunității, stratificarea societății, constituirea aristocrației conducătoare;
- g) Organizarea comunităților locale pe drumul spre organizare instituțională de la obștile sătești teritoriale spre uniuni de obști prin unirea obștilor dintr-o microzonă

⁸⁷ La Unip-Dealul Cetățuica, jud. Timiș, cercetările din anii 2009–'13 au descoperit și "trei locuințe slave" (Micle, 2014, p. 29-30).

⁸⁸ Mare, 1998, p. 294-295.

⁸⁹ Considerăm că cercetările din ultimele decenii nu anulează, în ansamblu considerațiile noastre privind Banatul în secolele VIII–IX (Bejan, 1995, p. 70-103).

⁹⁰ Stanciu, 2000, p. 145-150; Stanciu, Matei, 1994, p. 140-148.

⁹¹ Harhoiu, Spănu, Gáll, 2011, p. 51.

⁹² Bejan, 1995, p. 99-103.

⁹³ *Ibidem*, p. 120-121.

(valea unui râu etc.), apoi confederații de obști, acestea constituind nucleele voievodatelor din secolele X–XI (pentru Banat Glad și Ahtum);

h) Integrarea comunităților bănățene în realitățile politice ale epocii, iar în acest context cu grupurile migratoare și cu organismele politice create de aceștia. Noi înțelegem aceste înjghebări statale ale migratorilor, neacoperind caracteristicile și funcțiile distincte ale conceptului de stat, ca pe o confederație, uniune de “centre de putere” migratoare (confederații de triburi), participând la viața politică a populației respective. A existat un puternic centru de putere gepid în zona Sirmium, exercitându-și controlul și asupra Banatului. De presupus că în zona Szeghed a existat un centru de putere avar cu penetrații pe valea Mureșului și în Banat (eventual un al doilea centru de putere în zona Alibunar de azi, din Serbia). Demografia istorică constată numărul mic de indivizi ai grupului etnic avar în cadrul armatei conduse de aceștia (un avar la patru luptători), raport ce demonstrează existența unei numeroase populații de alte etnii în teritoriile încorporate statului avar, predominantă fiind cea băștinașă. Populațiile supuse au obligația muncii forțate și a tributului periodic. Cele două tipuri de comunități – obștile teritoriale sătești ale localnicilor și confederațiile de triburi ale migratorilor – evoluează pe drum propriu. Noii veniți, în plin proces de restructurare de la viața nomadă la cea sedentară, puternic influențați de civilizația Imperiului Roman târziu și de cel Bizantin, au interesul asigurării unor condiții optime pentru existența și apărarea populațiilor supuse.

În momentul dispariției puterii politice pe care au creat-o vor dispărea dispersându-se sau asimilându-se în masa populației majoritare din zonă. Este și cazul avarilor, după distrugerea de către franci a statului creat de aceștia în campaniile militare dintre anii 791–797⁹⁴. Dispărând puterea politică avară, în condițiile în care controlul Imperiului Carolingian se exercita de la mare distanță și probabil inefficient, primul țarat bulgar intervine la nordul Dunării, inclusiv și pe teritoriul Banatului. În ce măsură a fost o stăpânire și un control efectiv sau doar nominal este o discuție veche⁹⁵ reluată recent, în mai multe studii, legate în principal de geneza și existența voievodatelor românești și în condițiile apariției ungarilor în Pannonia și Transilvania, în sec. X–XI⁹⁶. Fără a relua discuția, reluăm informațiile cercetătorului și menționăm că Primul Țarat Bulgar și-a extins probabil dominația asupra Banatului (sau a unei părți a sale) în jurul anului 824⁹⁷. Banatul, sau zona de câmpie a sa, ar fi făcut parte din teritoriul tampon care proteja Bulgaria de direcția vest. Deci Banatul putea fi un fel de provincie de margine (marcă) a Bulgariei⁹⁸. Cât de efectivă este această stăpânire este o altă problemă, având în vedere că și Salanus⁹⁹ și Glad se aflau

⁹⁴ Madgearu, 1998, p.192.

⁹⁵ Vezi Comșa, 1960, p. 69-71.

⁹⁶ Vezi trimerile din bibliografia noastră referitoare la Madgearu. Legat de temă, excelent abordată la Madgearu, 1998 și *Idem*, 2005.

⁹⁷ *Idem*, 1998, p. 196.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 197.

⁹⁹ Mărculeț, 2011, p. 45-61.

în bune relații cu țaratul bulgar¹⁰⁰. Glad iese de sub hegemonie bulgară după moartea țarului Simeon (927) sau imediat după aceea. Deci voievodatul lui reprezintă o desprindere a unui conducător local de sub tutela tot mai slabă a Bulgariei, proces similar cu cel petrecut în bazinul Dunării de mijloc prin separarea din conglomeratul kaganatului avar a teritoriilor autonome ale slavilor de sud și de vest¹⁰¹.

i) În ce privește prezența slavă pe teritoriul Banatului, descoperirile arheologice privindu-i pe slavi sunt puține, lipsind total pentru slavii timpurii. Cercetările de la Unip-Dealul Cetățuica în Câmpia bănățeană din anul 2010 par a indica descoperirea a “trei locuințe slave”⁸⁷, dar până la publicarea complexelor nu ne putem pronunța asupra descoperirii. În condițiile în care “marea” slavă s-a revărsat la sudul Dunării, noi credem că teritoriul nord-dunărean a fost folosit de aceștia ca un spațiu de tranziție, fără a se ancora temeinic aici.

j) Legat de contactele cu sudul Dunării într-o perioadă de regres a Imperiului Bizantin, de remarcat contactele cu comunitățile romanice sud-dunărene, de unde și evoluția paralelă a comunităților românești de pe ambele maluri ale fluviului.

k) Deci prezența migratorilor pe teritoriul Banatului și forța politico-militară pe care ei au reprezentat-o nu a împiedicat evoluția și organizarea continuă a comunităților locale spre forme superioare de organizare de tipul uniunilor (confederațiilor de obști) la adăpostul centrelor de putere constituite de populațiile migratoare (huni, gepizi, avari). Distrugerea, la începutul secolului al IX-lea, a statului (caghanatului) avar a însemnat dispariția, pentru aproximativ două secole, a unei puternice forțe politico-militare care să împiedice cristalizarea și evoluția formelor locale de organizare. Doar ascensiunea feudalismului unguresc după crearea statului feudal ungar la începutul sec. XI va urmări înlocuirea vechilor structuri autohtone cu propriul lui sistem de organizare, sau suprapunerea peste cele vechi (ex. districtele privilegiate bănățene, de fapt foste uniuni de obști) cu propria organizare.

l) Ieșit pentru două secole de pe linia marilor conflicte europene, spațiul bănățean este mai puțin prezent în izvoarele documentare.

m) Descoperirile arheologice indică însă un habitat și o dezvoltare demografică în măsură să răspundă necesităților organizării, spre sfârșitul acestei perioade, a unor organisme de tip statal feudal incipient, fapt demonstrat prin complexele de habitat descoperite (tipurile de locuințe, anexele acestora, inventarele lor) indicând sedentarismul locuitorilor și principalele lor îndeletniciri (agricultura, meșteșugurile, exploatarea minereurilor și prelucrarea metalelor), comerțul dovedit prin pătrunderea monedei, contactele economice, politice și culturale cu vecinii, îndeosebi cu Imperiul Bizantin și, deosebit de important, spre sfârșitul mileniului I dHr se înmulțesc așezările fortificate și apar fortificațiile, dovadă a stratificării societății locale spre forme de organizare de tip feudal.

¹⁰⁰ Considerăm că această stăpânire bulgară nu a împiedicat evoluția comunităților locale.

¹⁰¹ Madgearu, 1998, p. 197.

BIBLIOGRAFIE

- Bărbulescu, 2008 Bărbulescu, Mihai, *Mormânt princiar germanic de la Turda / Das germanische Fürstengrab von Turda*, Ed. Tribuna, Cluj-Napoca, 2008, 388 p. + LIV pl., ISBN 9789731878041.
- Bărbulescu, 2003 Bărbulescu, Mihai, *De la romani până la sfârșitul mileniului I*, În: Pop, Ioan-Aurel; Năgler, Thomas (coord.), *Istoria Transilvaniei*, Vol. I (*până la 1541*), Institutul Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2003, 374 p. + [4] + XII hărți, ISBN 973-85894-6-3; p. [137]-197.
- Barbulescu et alii, 1998 Bărbulescu, Mihai; Deletant, Dennis; Hitchins, Keith; Papacoste, Șerban; Teodor, Pompiliu, *Istoria României*, Ed. Enciclopedică, București, 617 p., ISBN 973-45-0244-1.
- Bârzu, 2001 Bârzu, Ligia, *Populațiile migratoare pe teritoriul Daciei. Hunii. Gepizii*, În: Protase, Dumitru; Suceveanu, Alexandru (coord.), *Istoria Românilor*, Vol. II: *Daco-romani, romanici, alogeni*, Academia Română, Secția de Științe Istorice și Arheologie, Ed. Enciclopedică, București, 2001, XX + 842 p., ISBN 973-45-0381-2, 973-45-0389-8; p. 693-717.
- Bejan, 1976 Bejan, Adrian, *Un atelier metalurgic din sec. VI e.n. descoperit la Drobeta-Turnu Severin*, În: *Acta Musei Napocensis*, XIII, Muzeul de Istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca, p.257-268.
- Bejan, 1983 Bejan, Adrian, *Contribuții arheologice la istoria Banatului în secolele VII-IX e.n.*, În: *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 34, 4, p. 349-362.
- Bejan, 1983a Bejan, Adrian, *Necropola de inhumație de sec. VIII-IX e.n. de la Timișoara – „Podul Modoș”*, În: *Acta Musei Napocensis*, XX, p. 489-498.
- Bejan, 1984 Bejan, Adrian, *Dovezi atestând practicarea meșteșugurilor în Așezarea prefeudală de la Remetea Mare – „Gomila lui Pituț” (jud. Timiș)*, În: *Studii de Istorie a Banatului*, X, p. 5-10 (pl. I–VIII fără nr. de pagină).
- Bejan, 1985-1986 Bejan, Adrian, *Contribuții arheologice la cunoașterea așezărilor rurale românești, databile în secolele VIII-IX, din sud-vestul României*, În: *Acta Musei Napocensis*, XXII-XXIII, p. 223-238.
- Bejan, 1986 Bejan, Adrian, *Contribuții la cunoașterea culturii materiale din sud-vestul României în secolele VIII-X. Așezarea de la Remetea Mare-„Gomila lui Pituț”*, În: *Tibiscum (Studii și comunicări de etnografie-istorie)*, Caransebeș, 1986, p. 259-269.
- Bejan, 1993 Bejan, Adrian, *La ceramique locale des VII-IX(X) siècles du sud-ouest de la Roumanie (Banat)*, În: *Analele Universității din Timișoara*, Seria Filosofie și Științe Socio-Umane, V, Universitatea

- de Vest, Timișoara, p. 117-131.
- Bejan, 1993a Bejan, Adrian, *Evoluția societății postromane și românești din Banat în secolele III/IV-XIV. Repere evolutive contemporane*, În: *Studii de Istorie a Banatului*, XVI (1992), p. 127-150.
- Bejan, 1995 Bejan, Adrian, ***Banatul în secolele IV-XII***, Ed. de Vest, Timișoara, 1995, 230 p., ISBN 973-36-0264-4.
- Bejan, 1995a Bejan, Adrian, *Dovezi privind prelucrarea metalelor la Remetea Mare (jud. Timiș) în secolele VIII-X*, În: *Acta Musei Napocensis*, XXXII, I, p. 775-783.
- Bejan, 1998 Bejan, Adrian, *Autohtoni și migratori în secolele IV-VII d.Hr în spațiul românesc. Organizarea societății (I)*, În: *Studii de Istorie a Banatului*, XXI-XXII, p. 47-65.
- Bejan, 2004 Bejan, Adrian, *La Dacie de sud-ouest (le Banat) aux IV-e - VII-e siècles reflétée par les découvertes archéologiques*, În: Ruscu, Ligia; Ciongradi, Carmen; Ardevan, Radu; Roman, Cristian; Găzdac, Cristian (eds), ***Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis***, Bibliotheca Musei Napocensis, 21, Ed. Nereamia Napocae Press, Cluj-Napoca, 2004, 933 p., ISBN 973-795 1-55-7; p. 380-389.
- Bejan, 2004-2005 Bejan, Adrian, *Economia satului bănățean la începutul feudalismului (sec. VII/ XI)*, În: *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XII-XIII, Muzeu Banatului, Timișoara, 2004-2005, p. 265-293.
- Bejan, 2013 Bejan, Adrian, *Banatul în secolele IV-VII. Relațiile spațiului bănățean cu goții, hunii și gepizii*, În: *ArheoVest*, Nr. I: *In Memoriam Liviu Măruia, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*, Timișoara, 7.12.2013 (editori: Andrei Stavilă, Dorel Micle, Adrian Cîntar, Cristian Floca și Sorin Forțiu), Vol. I: *Arheologie*, Vol. II: *Metode interdisciplinare și Istorie*, JATEPress Kiadó, Szeged, 2013, Vol. I: [9] + X + 25-458 + [2] pg. + CD-ROM, Vol. II: [9] + 461-998 + [2] pg., ISBN 978-963-315-152-5 (összes/general), ISBN 978-963-315-153-2 (Vol. I), ISBN 978-963-315-154-9 (Vol. II); Vol. II, pp. 881-897; *online* http://arheovest.com/simpozion/arheovest1/54_881_897.pdf
- Bejan, Mare, 1993 Bejan, Adrian; Mare, Mircea, *Sud-vestul României în secolele IV-VII (Repere actuale ale cercetării)*, În: *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, III, 1993, p. 222-228.
- Bejan, Mare, 1997 Bejan, Adrian; Mare, Mircea, *Dudeștii Vechi-Pusta Bucova. Necropolă și morminte de înhumăție din sec. VI-XII (I)*, În: *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, V, 1997, p. 139-149.
- Bejan, Mare, 1998 Bejan, Adrian; Mare, Mircea, *Dudeștii Vechi - Pusta Bucova. Necropolă și morminte de înhumăție din sec. VI-XII (II)*, În: *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, VI, 1998, p.

- 323-338.
- Bejan *et alii*, 1996 Bejan, Adrian; Iambor, Petru; Matei, Ștefan; Grec, Marius, *Cercetări arheologice la Sînnicolaul Mare- "Seliște"*, În: **Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1996**, cIMeC -Institutul de Memorie Culturală, București, 1997, p. 53-54
- Benea, 1996 Benea, Doina, **Dacia sud-vestică în secolele III-IV**, I, Ed. de Vest, Timișoara, 1996, 306 p., ISBN 973-36-6282-5.
- Benea, 2013 Benea, Doina, **Istoria Banatului în antichitate**, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 471 p., ISBN 978-973-592-316-7.
- Comșa, 1960 Chișvasi-Comșa, Maria, *Câteva date arheologice în legătură cu stăpânirea bulgară în Nordul Dunării în secolele IX-X*, În: **Omagiu lui Constantin Daicoviciu: cu prilejul împlinirii a 60 de ani**, Ed. Academiei Republicii Populare Romîne, 1960, 576 p.; p. 69-81.
- Comșa, 1974 Comșa, Maria, *Unele date cu privire la Banatul de sud în sec. IV-VII*, În: **In Memoriam Constantini Daicoviciu**, Ed. Dacia, Cluj, 1974, 445 p.; p. 85-97.
- Csallány, 1961 Csallány, Dezső [Übers. von János Pusztai], **Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecke (454-568 u. Z.)**, Verlag der ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest, 1961, 406 p.
- Cosma, 1996 Cosma, Călin, *Considerații privind așezările rurale și tipurile de locuințe din Transilvania în secolele VIII-X*, În: *Ephemeris Napocensis*, 6, 1996, p. 261-279.
- Cosma, Gudea, 2002 Cosma, Călin; Gudea, Alexandru Ion, **Habitat und gesellschaft im weatern und Nordwestern. Rumäniens in den 8.-10. Jahrhunderten N. Chr.**, Ethnische und kulturelle Interferenzen im 1. Jahrtausend v.Chr. - 1. Jahrtausend n.Chr., 2, Babeș-Bolyai Universităt, Ed. Napoca Star, Cluj-Napoca, 2002, 163 p., ISBN 973647044X.
- Curta, 2006 Curta, Florin, **Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile V-VII** (trad. Eugen S. Teodor), Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2006, XXII + 414 pg., ISBN 973-792 5-61-0.
- Diaconescu, 1996 Diaconescu, Alexandru, *Ornamenta dignitatis. Însemne de grad și simboluri ale statutului social la elitele autohtone după retragerea aureliană*, În: Mitu, Sorin; Gogăltan, Florin (eds), **Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania (Omagiu Prof. Pompiliu Teodor)**, Asociația Istoricilor din Transilvania și Banat, Studii de Istorie a Transilvaniei, 2., Seria istorie, 11, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea - Cluj, 1996, 323 p., ISBN 9739628052; p. 83-108.
- Diaconescu, Opreanu, 1989 Diaconescu, Alexandru; Opreanu, Coriolan, *Câteva puncte de vedere în legătură cu evoluția societății autohtone în epoca*

- daco-romană târzie și în perioada migrațiilor*, În: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, XXIX, 1988-1989, Universitatea din Cluj, Institutul de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca, p. 571-595.
- Dolinescu-Ferche, 1975 Dolinescu-Ferche, Suzana, *On socio-economic relations between natives and Huns at the Lower Danube*, În: Constantinescu, Miron; Pascu, Ștefan; Diaconu, Petre (eds), ***Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania***, Bibliotheca historica Romaniae. Monographies, 16, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1975, 324 p.; p. 91-98.
- Fontes, 1970 Mihăescu, Haralambie; Ștefan, Gheorghe; Hîncu, Radu; Iliescu, Vladimir; †Popescu, Virgil C., ***Fontes historiae dacoromanae / Izvoarele istoriei României***, Academia scientiarum socialium et politicarum, Institutum archaeologicum, Institutum studiorum Europae maeridionalis-orientalis / Academia de științe sociale și politice, Institutul de arheologie, Institutul de studii sud-est europene, [vol.] II. *Scriptores: 2: Ab anno CCC usque ad annum M / Autori: 2: De la anul 300 pînă la anul 1000*, In aedibus Academiae Reipublicae Socialis Romaniae / Editura Academiei Republicii Socialiste România, București / București, MCMLXX / 1970; XXIII + 768 pg.; p. 247-301, Priscus; p. 433-476, Procopius din Cezareea.
- Giurăscu, 1984 Giurăscu, Dinu C., *Note de istorie europeană (Sec. IV – XII)*, I, În: *Forum*, XXVI, 9, 1984, Ed. Ministerului Educației și Învățământului, București, p. 50-59.
- Grumeza, 2013 Grumeza, Lavinia, *Necropole și morminte sarmatice de pe teritoriul Banatului (secolele I-IV p. Ch.)*, Universitatea “1 Decembrie 1918” Alba Iulia, Facultatea de Istorie și Filologie, Școala Doctorală de Istorie, Teză de doctorat (ms), Alba Iulia, 2013.
- Gudea, 1977 Gudea, Nicolae, ***Gornea. Așezări din epoca romană târzie (sec. II-IV e.n.)***, Ed. Banatica, Muzeul de Istorie al județului Caraș-Severin, Reșița, 1977, 96 p.
- Gudea, Moțu, 1983 Gudea, Nicolae; Moțu, Ion, *Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană*, În: *Banatica*, VII, 1983, p. 153-202.
- Hanga, Marcu, 1980 Hanga, Vladimir; Marcu, Liviu P., *Viața politico-juridică și instituțiile autohtone în perioada năvălirii populațiilor migratoare*, În: Ceterchi, Ion (coord.), ***Istoria Dreptului românesc***, vol. I, Academia de științe sociale și politice a Republicii Socialiste România, București, 1980, 664 p.; p. 133-156.
- Harhoiu, 1997 Harhoiu, Radu, ***Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien***, *Archaeologia Romanica*, 1, Ed. Enciclopedica, București, 1997, 247 p., ISBN 973-45-0231-X.
- Harhoiu, Harhoiu, Radu; Spănu, Daniel; Gáll, Erwin, ***Barbarii la Dunăre***,

- Spânu, Gáll, 2011
Iambor, 1983
Ioniță, 2001
Janković, Janković, 1991
Madgearu, 1994
Madgearu, 1996
Madgearu, 1997
Madgearu, 1998
Madgearu, 2001
Madgearu, 2001a
Madgearu, 2005
Mare, 1998
Mare, 2004
Mare *et alii*, 2011
- Seria Istorie. Documente. Mărturii, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 161 p., ISBN 978-973-109-2 87-4.
- Iambor, Petru, *Câteva observații privind cercetarea arheologică a așezărilor rural din Transilvania din perioada feudalismului timpuriu*, În: *Acta Musei Napocensis*, XX, 1983, p. 499-507.
- Ioniță, Ion, *Populațiile migratoare pe teritoriul Daciei. Goții*, În: Protase, Dumitru; Suceveanu, Alexandru (coord.), ***Istoria Românilor***, Vol. II: ***Daco-romani, romanici, alogeni***, Academia Română, Secția de Științe Istorice și Arheologie, Ed. Enciclopedică, București, 2001, XX + 842 p., ISBN 973-45-0381-2, 973-45-0389-8; p. 678-693.
- Janković, Milica; Janković, Đorđe [prevodilac Vukica Đurđevac-Grujić], ***Sloveni u jugoslovenskom Podunavlju***, Katalog izložbe / Muzej grada Beograda, 36, Belgrade, 1990, 149 p.
- Madgearu, Alexandru, *Misiunea episcopului Hierotheos. Contribuții la istoria Transilvaniei și Ungariei în secolul al X-lea*, În: *Revista Istorică*, Serie Nouă, V, 1-2, 1994, p. 147-154.
- Madgearu, Alexandru, „*Gesta Hungarorum*” *despre prima pătrundere a ungarilor în Banat*, În: *Revista istorică*, Serie Nouă, VII, 1-2, 1996, p. 5-23.
- Madgearu, Alexandru, ***Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de jos în secolele VII-VIII***, Ed. Universității din București, București, 1997, 255 p., ISBN 973-575-180-1
- Madgearu, Alexandru, *Geneza și evoluția voievodatului bănățean din secolul al X-lea*, În: *Studii și materiale de istorie medie*, XVI, 1998, p. 191-208.
- Madgearu, Alexandru, ***Rolul creștinismului în formarea poporului român***, Ed. BIC ALL, București, 2001, 182 p., ISBN 973-571-317-9
- Madgearu, Alexandru, ***Românii în opera notarului anonim***, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, Colecția Biblioteca Rerum Transsilvaniae, XXVII, Cluj-Napoca, 2001, 260 p., ISBN 973-577-249-3.
- Madgearu, Alexandru, *Transilvania and the Bulgarian expansion in the 9th. and 10th. Centuries*, În: *Acta Musei Napocensis*, 39-40, 2002-2003 (2005), p. 41-61 + 4 Pl. și hărți.
- Mare, Mircea, *Rituri și ritualuri de înmormântare în Banatul românesc între secolele IV-IX*, În: *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, VI, 1998, p. 285-306.
- Mare, Mircea, ***Banatul între secolele IV-IX***, Ed. Excelsior Art Timișoara, 2004, 231 p. + XLII planșe, ISBN 973-592-117-0.
- Mare, Mircea; Tănase, Daniela; Drașovan, Florin; El Susi, Georgeta; Gál, Sandor Gál, ***Timișoara-Freidorf. Cercetările arheo-***

- logice preventive din anul 2006*, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, 52, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 195 p., ISBN 606 5432148.
- Mărculeț, 2011 Mărculeț, Vasile, “*Gesta Hungarorum*” despre Terra Salani-O formațiune politică existentă între Dunăre și Tisa la cumpăna secolelor IX-X, În: *Istoricul Dan Demșea la a 70-a aniversare*, Ed. îngr. de Peter Hügél și Felicia Aneta Oarcea, Complexul Muzeal Arad, Ed. Gutenberg Univers, Arad, 2011, 450 p., ISBN 978-606-8204-68-0; p. 45-61.
- Mărghitan, 1985 Mărghitan, Liviu, *Banatul în lumina arheologiei*, Vol. III, Ed. Facla, Timișoara, 1985, 200 p.
- Măruia, 2005 Măruia, Liviu, *Prezența dacică în Banat. Un stadiu al cercetării*, În: *Studii de Istorie a Banatului*, XXVIII-XXIX, 2004-2005, p. 55-96.
- Medeleț, 1983 Medeleț, Florin, *Remetea Mare. Vatră de civilizație multimilenară*, Comitetul de Cultură și Educație Socialistă al Jud. Timiș, Timișoara, octombrie 1983, pliant, pagini nenumerotate.
- Micle, 2014 Micle, Dorel, *Locuirea slavă la Unip – „Dealul Cetățuica”*, În: *Dacii din Câmpia bănățeană. Săpăturile arheologice ale șantierului-școală de la Unip – „Dealul Cetățuica”, jud. Timiș (2009-2013)*, Catalog de expoziție, 7.12.2013–12.04.2014, Universitatea de Vest, Asociația ArheoVest Timișoara, Universitatea de Vest, Timișoara, 2014, ISBN 978-973-0-16250-9; p. 29-30.
- Mitrea, 1989 Mitrea, Ioan, *Estimări paleodemografice privind spațiul est-carpatic al României în secolele VI-X*, În: *Carpica*, XX, 1989, p. 315-338.
- Muscalu, 2009 Muscalu, Bogdan, *Cultura materială și spirituală în teritoriul dintre Dunăre și Tisa. Sarmatii iazygi și relațiile lor cu Imperiul Roman*, Teză de doctorat (ms), Universitatea de Vest, Timișoara, 2009, 418 p.
- Nagy et alii, 2000 Nagy, Margit; Neumann, Günter; Pohl, Walter B.; Tóth, Ágnes, *A Gepidak*, În: *Studia Archaeologica*, VI, 2000, A Móra Ferenc Múze-um Évkönyve, Szeged, p. 165-190.
- Opreanu, 1995 Opreanu, Coriolan H., *Creștinismul și neamurile germanice în secolele IV-V în Transilvania*, În: *Ephemeris Napocensis*, V, 1995, p. 227-254.
- Protase, 2000 Protase, Dumitru, *Autohtonii în Dacia*, Vol. II: *Dacia postromană până la slavi*, Ed. Risoprint, Cluj-Napoca, 2000, 389 p., ISBN 9739464815.
- Răuț, Ioniță, 1976 Răuț, Octavian; Ioniță, Vasile, *Studii și cercetări de istorie și toponimie*, Muzeul de Istorie al județului Caraș-Severin, Reșița, 1976, 108 p.
- Rogozea, 1987 Rogozea, Petru, *Cercetările arheologice în endocarstul din SV României*, În: *Banatica*, 9, 1987, p. 347-362.

- Rusu, 1975 Rusu, Mircea, *Avars, Slavs, Romanic Population in the 6th - 8th Centuries*, În: Constantinescu, Miron; Pascu, Ștefan; Diaconu, Petre (eds), ***Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania***, Bibliotheca historica Romaniae. Monographies, 16, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1975, 324 p.; p. 123-154.
- Rusu, 1977 Rusu, Mircea, *Transilvania și Banatul în sec. VI-IX*, În: *Banatica*, IV, 1977, Muzeul Județean al Județului Caraș-Severin, 1977, p. 169-213.
- Sâmpetru, 1992 Sâmpetru, Mihai, *Vestul României în secolele IV-X e.n.*, În: *Thracico-Dacica*, XIII, 1-2, 1992, p. 135-157.
- Stanciu, 2000 Stanciu, Ioan, *Despre ceramica medieval timpurie de uz comun lucrată la roată rapidă în așezările de pe teritoriul României (secolele VIII-X)*, În: *Arheologia Medievală*, III, 2000, Muzeul Banatului Montan, Reșița, 313 p.; p. 127-191.
- Stanciu, Matei, 1994 Stanciu, Ioan; Matei, Alexandru, *Sondajele din așezarea prefeudală de la Popeni Cuceu, jud. Sălaj. Câteva observații cu privire la ceramica prefeudală din Transilvania*, În: *Acta Musei Porolissensis*, XVIII, 1994, p. 135-155 + planșe.
- Teodor, 1999 Teodor, Dan Gh., *Contribuții la cunoașterea obștii sătești în mileniul marilor migrații*, În: *Carpica*, XXVII, 1999, p. 103-108.
- Țeicu , 1987, Țeicu, Dumitru, *Cercetări arheologice în depresiunea Oravița*, În: *Banatica*, 9, 1987, p. 281-314.
- Velter, 2002 Velter, Ana-Maria, ***Transilvania în secolele V-XII. Interpretări istorico-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul carpatic, sec.V-XII***, Ed. Paideia, București, 2002, 489 p., ISBN 978-973-596-052-0.
- Zaharia, 1967 Zaharia, Eugenia, ***Săpăturile de la Dridu: contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român***, Biblioteca de arheologie, 12, Academia Republicii Socialiste România, București, 1967, 271 p.
- Zugravu, 1997 Zugravu, Nelu, ***Geneza creștinismului popular al românilor***, Bibliotheca Thracologica, XVIII, Institutul Român de Tracologie, București, 1997, 570 p., ISBN 973979968X.